

Janusz Filipkowski

Postmodernizm jako ideologia

Historia i Polityka nr 5 (12), 19-31

2011

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Postmodernizm jako ideologia

Termin „ideologia” jest wieloznaczny. Najczęściej używa się go na oznaczenie poglądów na rzeczywistość społeczno-polityczną pewnej szerszej grupy społecznej, będących podstawą poczucia jej tożsamości grupowej i uzasadnieniem podejmowanych przez nią działań politycznych. Tak rozumiana ideologia zawsze zawiera w sobie opis aktualnej rzeczywistości społecznej (tego, jak jest), zespół przeświadczeń dotyczących modelu dobrego społeczeństwa (jak być powinno) oraz wykaz środków niezbędnych do przeprowadzenia przemian społecznych i urzeczywistnienia tego, co być powinno (czyli jak to, co jest, przekształcić w to, co być powinno).

Wielość ocen aktualnej rzeczywistości, różnorodność wyobrażeń przyszłego, lepszego porządku społecznego i wreszcie różnorodność pomysłów, co do ewentualnych sposobów jego zaprowadzenia, leży u podstaw wyodrębnienia się wielości odrębnych ideologii, takich jak np. konserwatyzm, socjalizm, anarchizm, liberalizm, feminizm, libertarianizm czy komunitaryzm, które dalej jeszcze różnicują się na wiele odrębnych doktryn politycznych i które, z uwagi na ich umiejscowienie na spektrum politycznym, tradycyjnie lokuje się na osi od lewicy ku prawicy¹. Ideologie te skupiają wokół siebie ludzi po-

¹ Ideologia w sensie ścisłym jest systemem poglądów dotyczących kwestii najbardziej fundamentalnych i ogólnych, które konkretyzują się w odniesieniu do określonej (danej) sytuacji społeczno-politycznej i w zależności od związanych z tą sytuacją konkretnych realiów przybierają postać odrębnych doktryn politycznych. W ten sposób np. ideologia konserwatyzmu rozpada się na wiele różnorodnych konserwatywnych doktryn politycznych.

dzielających zestaw charakterystycznych dla tych ideologii twierdzeń o rzeczywistości społecznej oraz związanych z nią wizji i marzeń, co daje im poczucie więzi z grupą oraz ukierunkowuje i dynamizuje podejmowane przez nich wspólnie działania na rzecz przekształcania i udoskonalania otaczającego ich świata. Ponieważ każdy człowiek ma jakieś poglądy na otaczającą go rzeczywistość społeczno-polityczną, jakoś ją ocenia, dostrzega jej niedoskonałości i braki, ma jakieś poglądy na temat ewentualnych kierunków i sposobów jej doskonalenia, więc wydaje się, iż każdy, w sposób mniej bądź bardziej świadomy, jest też zwolennikiem takiej czy innej ideologii. W tym ujęciu ideologia byłaby więc zjawiskiem powszechnym, z którym mamy do czynienia odkąd tylko człowiek zaczął żyć w ramach określonego porządku społecznego i odkąd chciał go zmieniać, choć oczywiście historia samego terminu „ideologia” nie jest aż tak odległa².

Termin „ideologia” pojawił się — zgodnie z etymologią — jako nazwa nauki o ideach (gr. *idea* przedstawienie, pojęcie; *logos* nauka, słowo), z których składać się miało całe ludzkie poznanie. Twórcą projektu tej nauki był A. Destutt de Tracy (1754–1836) — reprezentant tzw. „szkoły ideologów”, będącej kontynuacją, sięgającej czasów nowożytnych, tradycji francuskiego racjonalizmu, który tak rozumianą ideologię chciał wykorzystać do walki z metafizyką i religią, jako głównymi przeszkodami na drodze do naukowego światopoglądu i opartego na nim nowego ładu społecznego, który — jak sądził — miał zapewnić szczęście całej ludzkości. Na ukształtowanie się znaczenia terminu „ideologia” zasadniczy wpływ miała więc tradycja racjonalizmu oraz wywodzące się z tej tradycji i z nią związane próby przeprowadzenia reform społecznych, mających na celu racjonalne zorganizowanie w pełni doskonałego społeczeństwa.

Twórcą racjonalizmu w filozofii nowożytnej był Kartezjusz (1596–1650). Był on przekonany o konieczności przeprowadzenia reformy całej nauki, którą chciał wzniesć do poziomu ludzkiego rozumu i zagwarantować jej taki stopień ścisłości i pewności, który osiągnąć jest na gruncie matematyki. Narzędziem gwarantującym niezawodność nauki miało być znalezienie nowej metody, która nie tylko umożliwi zdobywanie wiedzy, ale i przyczyni się do ulepszenia i poprawy ludzkiego życia. Dla Kartezjusza sposobem na dotarcie do prawdy stało się zwrócenie się ku człowiekowi — fundamentem

² Szerzej na temat ideologii zob. M. Chmaj, M. Żmigrodzki, *Polityka a ideologia*, [w:] *Wprowadzenie do teorii polityki*, Lublin 1998, s. 75–84; J. Filipkowski, *Ideologia*, [w:] *Podstawowe kategorie polityki*, red. S. Opara, D. Radziszewska-Szczepaniak, A. Żukowski, Olsztyn 2005, s. 293–297; R. Tokarczyk, *Współczesne doktryny polityczne*, Kraków 2002.

wiedzy stał się świat ludzkiej myśli dostępny z pominięciem doświadczenia i poznawany przy użyciu samego rozumu.

Racjonalizm czasów Oświecenia miał swoje źródło w kartezjańskiej wierze w ludzki rozum i w uznawaniu go za jedyną i ostateczną normę prawdy. W tym duchu wymagano bezwzględnie posługiwania się rozumem i odrzucano przyjmowanie na wiarę jakichkolwiek prawd filozoficznych, społecznych, politycznych czy religijnych. Wierzono w możliwość racjonalnego (naukowego) uzasadnienia światopoglądu i wszelkich kwestii światopoglądowych, włącznie z możliwością czysto racjonalnego rozstrzygnięcia problemu istnienia Boga. O ile jednak wcześniej za jedyne źródło wszelkiej wiedzy uznawano ludzki rozum, o tyle dla zwolenników racjonalizmu czasów Oświecenia źródłem tym stało się doświadczenie, a rozum uznany został za jego miarę, rozstrzygającą o tym, co trafne i nietrafne oraz co jest prawdą i co nią nie jest. W rezultacie związania racjonalizmu z empiryzmem dla twierdzeń filozoficznych szukano oparcia w naukach przyrodniczych, jednocześnie odrzucając metafizykę jako pełną nieuzasadnionych twierdzeń i przesądów. Funkcjonowanie człowieka tłumaczono sprowadzając to, co psychiczne, do tego, co fizjologiczne, a to z kolei do tego, co fizyczne. Wyrażano przekonanie, że funkcje intelektualne człowieka wyrastają z doznań zmysłowych, takich jak wrażenia czy pragnienie doznania przyjemności. Podkreślając rolę rozumu jednocześnie kładziono nacisk na unifikację wiedzy naukowej, której wyrazem miała być idea stworzenia encyklopedii nauk, będąca nie tylko świadectwem postępu dokonującego się w dziedzinie racjonalnej i empirycznie weryfikowalnej wiedzy, ale i istotnym narzędziem jej krzewienia i dalszego rozwoju³.

Afirmacja samowystarczalności i niezawodności rozumu z jednej strony doprowadziła do zakwestionowania roli autorytetów i tradycji, z drugiej zaś do wyeksponowania autonomii i wielkości człowieka, jako istoty rozumnej panującej nad całym światem. Zdobywanie racjonalnej wiedzy miało być narzędziem oświecania umysłów, usuwania przesądów i wyzwalań z ciemnoty, co w ostatecznym efekcie służyć miało również przeprowadzeniu gruntownych reform społecznych. Towarzyszyły temu postulaty związane z koniecznością dokonania odpowiednich przemian społeczno-politycznych,

³ Swoistą konsekwencją tych tendencji była rosnąca popularność wydawnictw encyklopedycznych. W czasach współczesnych kluczowym tekstem ucieleśniającym idee Oświecenia była pochodząca ze schyłku XIX wieku dziewiąta edycja *Encyclopaedia Britannica* (do roku 1887 red. T. S. Baynes, od 1880 roku również W. R. Smith, t. 1–25, London 1875–1889).

służących zaszczepieniu w życiu społecznym idei wolności, równości i braterstwa. Siłą, której przeznaczeniem miało być wyzwolenie narodowe oraz odrodzenie społeczeństwa idące w ślad za oświeceniem mas i urzeczywistnieniem ideałów wolności, równości i braterstwa, była Rewolucja Francuska. Jej podporą teoretyczną była myśl takich reprezentantów Oświecenia, jak w Anglii J. Locke, A. A. C. Shaftesbury, B. de Mandeville, G. Berkeley i D. Hume, a we Francji P. Bayle, J. M. Wolter, Ch.-L. de Montesquieu, J. O. de La Mettrie, P. T. L'Holbach, C. A. Helvétius, D. Diderot, J. L. R. d'Alembert, A. R. J. Turgot czy J.-J. Rousseau.

Najbardziej wpływowym myślicielem oświecenia był J. Locke. Był on przekonany, że wszelkie idee wywodzą się z doświadczenia zmysłowego, a zachodzące między nimi związki sprawiają, że można je udowodnić tak samo, jak poszczególne twierdzenia matematyki. Dotyczy to również idei moralnych. Upodobnia to sądy moralne z jednej strony do sądów empirycznych, z drugiej zaś do twierdzeń matematycznych i gwarantuje im podobny stopień pewności i ścisłości. Zdaniem J. Locke'a ideą stanowiącą centrum dociekań moralnych jest idea dobra, które jest tym, co sprawia przyjemność albo zmniejsza cierpienie. Odpowiednio do tego złem jest to, co sprawia cierpienie i pomniejsza doświadczenie przyjemności. Rolą racjonalnie zorganizowanego państwa i władzy jest zapewnienie jednostce wolności, czyli prawa do nieskrępowanego realizowania dobra polegającego na zażywaniu przyjemności i unikania zła polegającego na doznawaniu przykrości. Narzędziem realizowania tego celu jest stanowienie i egzekwowanie prawa, które ma strzec praw naturalnych każdego człowieka. Jedynymi sankcjami jest nagroda przyjemności i kara cierpienia. Wprawdzie ponad zasadami prawa Locke sytuuje jeszcze prawdy objawione, ale w duchu racjonalizmu i one podlegają osądowi ludzkiego rozumu, który decyduje o tym, co może być uznane za boskie objawienie, a co nie.

Dziedzicami oświeceniowego racjonalizmu stali się tzw. ideologowie, do których, obok Destutta de Tracy, zalicza się również we Francji m.in. P. Cabanis, C. F. Chasseboeuf de Volney, F. J. Gall i M. Maine de Biran, a we Włoszech F. Soave M. Gioia, G. Romagnosi i M. Delfico. Termin „ideologia” zaczerpnięty został z tytułu dzieła A. Destutta de Tracy *Éléments d'idéologie* (Paris 1801)⁴. To ni-

⁴ Dzieło to miało składać się z trzech działów, z których każdy miał się składać z trzech części. Dział pierwszy miał być poświęcony analizie ludzkich środków poznania (ideologia, gramatyka i logika), dział drugi miał dotyczyć zastosowania tych środków w odniesieniu do ludzkiego postępowania (ekonomia, moralność i prawodawstwo) a trzeci do badania bytów nie będących ludźmi (fizyka, geometria i rachunek). Dopełnieniem

gdy w całości nie ukończone dzieło poświęcone było badaniu władz umysłowych człowieka i ich działań, i służyć miało jako fundament dla takich nauk, jak logika, etyka, ekonomia, prawodawstwo, fizyka, geometria czy rachunek. Jego celem było określenie źródeł ludzkich aktów poznania, ich pewności, granic i zasad właściwego wykorzystywania, co z kolei miało pozwalać na precyzyjne rozróżnienie między dziedziną rzetelnej racjonalnej wiedzy, a dziedziną wyobraźni, obejmującej sobą między innymi problematykę metafizyki i religii. Przedstawiciele tzw. „szkoły ideologów” w imię postępu chcieli rozpropagować naukowy, czyli podporządkowany przyrodoznawstwu obraz świata, domagali się reformy systemu szkolnictwa opartego na świeckiej etyce, zabiegali o zastąpienie metafizyki ideologią oraz o uwolnienie życia społecznego z wpływów religii i Kościoła.

Podczas gdy reprezentanci szkoły ideologów koncentrowali się na zagadnieniu analizy umysłu w poszukiwaniu sposobów zagwarantowania racjonalności ludzkiego poznania, pojawili się myśliciele, którzy skoncentrowali się na załamaniu się porządku społecznego, będącym konsekwencją Rewolucji Francuskiej i trosce o odbudowę społeczeństwa. Dostrzegali oni konieczność dalszego kontynuowania dzieła rewolucji oraz urzeczywistniania, poprzez zakrojoną na szeroką skalę reformę struktur społecznych, leżących u jej podstaw, a zapoznanych, ideałów wolności, równości i braterstwa. Myśliciele ci byli idealistami, których poglądy z późniejszej perspektywy zazwyczaj okazywały się utopijne i nierealistyczne.

Jednym z pierwszych filozofów poszukujących racjonalnego modelu zorganizowania społeczeństwa był Charles Fourier (1772–1837). Przekonany o racjonalności własnego projektu sam uznawał siebie za Newtona myśli społecznej, odkrywcę praw rozwoju społecznego oraz metod pozwalających na przejście od skażonej samolubstwem, niezgodą i dysharmonią cywilizacji do doskonałego i harmonijnego społeczeństwa. Był przekonany, że źródłem wszelkiego zła jest stłumienie przez cywilizację naturalnych dla człowieka namiętności społecznych⁵, stąd też domagał się takiej reorganizacji społeczeństwa, która wyzwalając te namiętności zapewni rozwój jednostek i pozwoli na osiągnięcie między nimi pełnej zgody i harmonii⁶.

całości planowanego dzieła miał być suplement dotyczący błędnych nauk, takich jak np. metafizyka, których tezy obalałoby poznanie i właściwe zastosowanie ludzkich środków poznania.

⁵ Wśród 13 wyliczonych przez niego namiętności znalazły się m.in. miłość, uczucia rodzinne, namiętność harmonii.

⁶ Najważniejszymi pracami Fouriera, w których zawarł swoje pomysły na zreorganizowanie społeczeństwa są: *Théorie des quatre mouvements et des destinées générales*, Lyon

Uczonym, którego myśl wywarła daleko większy wpływ na reformy społeczne był C.-H de Saint-Simon (1760–1825). Również i on naukę uznawał za źródło oświecenia oraz fundament, na którym da się wznieść naukowy i przemysłowy system społeczny. Był przekonany, że oświeceniowy duch rozumu i nauki podważył autorytet Kościoła oraz wiarygodność dogmatów teologii, stwarzając tym samym możliwość rozszerzenia podejścia naukowego charakterystycznego dla fizyki i astronomii na człowieka i dostarczając tym samym podstaw dla racjonalnej reorganizacji społeczeństwa. Służyć temu miała również psychologia uznawana za dział fizjologii, poszerzona o badania dotyczące funkcjonowania społeczeństwa ujmowanego jako forma swego rodzaju organizmu (fizjologia społeczna). Problematyka dotycząca życia społecznego i polityki miała więc stać się przedmiotem badań naukowych również ścisłych i ostatecznych, co badania z zakresu astronomii czy fizyki⁷.

Tendencja do rozszerzania metody eksperymentalnej na badania nad człowiekiem, jego postępowaniem i życiem społecznym, w przekonaniu, iż wyjaśnianie naukowe zajmie miejsce przekonań teologicznych i spekulacji metafizycznej, swoje wypełnienie znalazła w filozofii pozytywistycznej A. Comte'a (1798–1857)⁸. Wiedzę pozytywną Comte ograniczał do wiedzy o zaobserwowanych faktach czy zjawiskach oraz do porządkujących je praw, których formułowanie pozwala na ich przewidywanie. Jej celem jest reorganizacja społeczeństwa, co wymaga poznania rządzących jego funkcjonowaniem praw formułowanych na gruncie socjologii. Podstawową cechą filozofii pozytywistycznej było więc przekonanie, że wszystkie zjawiska, w tym również zjawiska społeczne, podlegają niezmiennym prawom przyrody. Tym samym, wraz z rosnącą popularnością pozytywizmu, ugruntowywał się pogląd, iż nauka jest zdolna do kierowania ludźmi w ich postępowaniu, oraz całymi społecznościami w ich nieuchronnym postępie i rozwoju.

Pojęcie ideologii we współczesnym sensie spopularyzowane zostało w XIX w. dzięki pracom Karola Marksa i Fryderyka Engelsa. W ich ujęciu ideologia to wszelka wiedza zdeterminowana sytuacją ekonomiczno-społeczną danej grupy społecznej. Ideologie są teoretycznym instrumentem uzasadnia-

1808; *Théorie de l'unité universelle*, Paris 1822–1823 oraz *Le nouveau monde industriel et sociétaire*, Paris, Londres 1829.

⁷ Do najważniejszych prac Saint-Simona poświęconych problematyce reform społecznych należą: *De la réorganisation de la société européenne*, Paris 1814; *Du système industriel*, t. 1–3, Paris 1823–1824 i *Nouveau Christianisme*, Paris 1825.

⁸ Spośród najważniejszych prac dotyczących reform społecznych wymienić warto: *Cours de philosophie positive*, t. 1–6, Paris–Rouen 1830–1842; *Système de politique positive*, t. 1–4, Paris 1851–1854 oraz *Catéchisme positiviste*, Paris 1852.

jącym działania na rzecz urzeczywistnienia stanu rzeczy zgodnego z interesami i celami danej klasy społecznej. Według Marksa w warunkach społeczeństwa zantagonizowanego ideologie klas panujących prowadzą zawsze do deformacji wiedzy społecznej ze względu na leżące u ich podstaw partykularne i egoistyczne interesy rządzących. W ten sposób ideologia okazuje się nazwą przeświadczeń mniej lub bardziej oderwanych od rzeczywistości, przekłamujących obraz świata, w jakiś sposób wynaturzonych, aprobowanych przez grupę społeczną z racji innych niż czysto poznawcze. Tak rozumianą ideologię zaczęto przeciwstawiać obiektywnej wiedzy społecznej stanowiącej odrębną dziedzinę tzw. światopoglądu naukowego. Istotną rolę w tym procesie odegrała szkoła frankfurcka i tacy jej przedstawiciele, jak M. Horkheimer, Th. Adorno, H. Marcuse czy J. Habermas, których głównym celem stało się demaskowanie fałszywych ideologii masowego i technokratyzowanego społeczeństwa. Tropiono wpływy ideologii w naukach społecznych, ukazując, że pozostają one na usługach państwa i gospodarki, oraz zwracano uwagę na manipulacyjne funkcje ideologii, skutkujące zniewoleniem i uprzedmiotowieniem pozostającego pod ich wpływem człowieka.

Ideologia deprecjonowana była również w nurcie neopozytywizmu, gdzie wszelkim wypowiedziom ideologicznym odmówiono jakiegokolwiek wartości poznawczej, a to z tego powodu, że odnoszą się one do utopijnej i niesprawdzalnej przyszłości (E. Spranger) oraz charakteryzują się obecnością sądów wartościujących i pomieszaniem języka opisowo-asertywnego z emocjonalno-dyrektywnym (E. Topitsch, Th. Geiger).

Oświecenie było wyrazem wiary w możliwości ludzkiego rozumu i miało przynieść ze sobą, opartą na krytyce zastanych poglądów i instytucji, racjonalną rekonstrukcję państwa, porządku społecznego, gospodarki, prawa, nauki, moralności i religii. Jako racjonalne miały być one przekonujące dla każdej dostatecznie rozumnej istoty ludzkiej. Jednak charakterystyczne dla postoświeceniowych ideologii marzenie o racjonalnym zorganizowaniu społeczeństwa poniosło klęskę na dwóch zasadniczych polach. Pierwszym było podejmowanie prób służących określeniu kształtu takiego racjonalnie zorganizowanego społeczeństwa. Wbrew temu jednak konsekwencją oświeceniowego racjonalizmu stało się pojawienie się wielu rozbieżnych i niezgodnych stanowisk, z których każde rościło sobie pretensje do racjonalności i odmawiało tej racjonalności stanowiskom konkurencyjnym. Drugim polem było praktyczne podejmowanie prób urzeczywistnienia projektów powstających na gruncie poszczególnych ideologii, roszcujących sobie pretensje do wyłącznej racjonalności. Próby te doprowadziły do pojawienia się porząd-

ków totalitarnych, w których nie tylko nie udało się zrealizować przyświecających racjonalizmowi haseł, ale w rezultacie których ludność poddana została zniewoleniu i cierpieniom na niespotykaną dotąd skalę.

Oświeceniowe marzenie o oparciu ludzkiej wiedzy na zbiorze niekwestionowalnych, racjonalnych przekonaniach okazało się fikcją. Standardy i metody racjonalnego uzasadniania okazały się niewystarczające do odróżnienia tego, co sprawiedliwe, od tego, co niesprawiedliwe a tego, co racjonalne, od nieracjonalnego. Jedynym efektem było podważenie roli autorytetu i tradycji oraz pojawienie się szeregu nowych koncepcji, z których żadna nie potrafiła w sposób racjonalny przekonująco wykazać swej wyższości i traktowana była zawsze tylko jako jeszcze jeden z rywalizujących poglądów, który nie potrafi się konkluzywnie uprawomocnić wobec swych konkurentów. Oświecenie sformułowało ideał racjonalnego uzasadnienia, którego nie dało się osiągnąć ani w wymiarze teoretycznym, ani praktycznym. Rezultatem tych wszystkich procesów stał się kryzys opartej na ideałach Oświecenia nowoczesności oraz radykalny sprzeciw wobec wszelkich ideologii zorientowanych wokół pewnych wizji racjonalnego zorganizowania doskonale uporządkowanej społecznej rzeczywistości.

Zdecydowanie negatywny stosunek do wszelkich ideologii jest również charakterystyczną cechą postmodernizmu, który wywalczył sobie ważne miejsce nie tylko w dziedzinie współczesnej filozofii czy teorii literatury, ale wpływa również znacząco na kształt życia społecznego i charakter całej współczesnej kultury.

Postmodernizm (łac. *post* — po, poza; *modernus* — nowoczesny, współczesny) stanowi krytyczną reakcję na kulturę nowoczesną, której konsekwencją było pojawienie się szerokiego, irracjonalistycznego nurtu myślowego następującego po modernizmie. Obejmował on wiele różnych dziedzin kultury, takich jak sztuka, filozofia, polityka i religia. Nurt ten miał być przekroczeniem i przewyżczeniem nowoczesności. Jego istotą była krytyka modernizmu oraz związanego z nim oświeceniowego racjonalizmu, jako głównego źródła postępującej erozji całej współczesnej kultury. Wyrastał on ze świadomości załamania się ideologii nowoczesności, z charakterystyczną dla niej wiarą w nieuchronność postępu oraz możliwość racjonalnego poznania i uporządkowania świata. Koncentrował się na poszukiwaniu alternatyw dla dotychczasowego porządku oraz nowych sposobów odczytywania świata i ludzkich dzieł.

Termin „postmodernizm” pojawił się u schyłku XIX w. jako określenie wszelkich awangardowych ruchów w dziedzinie sztuki. W tym sensie w latach 70. XIX w. posłużył się nim malarz angielski J. W. Chapman, który mia-

nem postmodernizmu określał nowy styl w malarstwie, który miał być przekroczeniem nowoczesnego wówczas impresjonizmu (postimpresjonizm). Następnie hiszpański krytyk F. de Oniz nazwał nim okres literacki (1905–1914), będący krytyczną reakcją na zawziętość i eksperymentalizm nowoczesnej poezji⁹. W latach 40. i 50. XX w. postmodernizmem nazwano nowy styl w architekturze, preferujący pluralizm i kompilację stylów, często przy eklektycznym nawiązywaniu do form historycznych (G. de Carlo, C. Scarpa, E. Saarinen, Ph. Johnson). W teorii literatury pojawił się za sprawą publikacji I. Howe *Mass Society and Post-Modern Fiction*¹⁰ oraz prac takich autorów, jak H. Levin, L. Fiedler, J. Barth, I. Hassan i S. Sontag. Określano nim literaturę charakteryzującą się intertekstualnością, lingwizmem, fragmentarycznością, pomieszczeniem gatunków, antyintelektualizmem oraz rezygnacją z potrzeby zawartości, znaczenia i porządku, którą miała zastąpić erotyczna przyjemność samej formy i stylu. Związana z postmodernizmem nowa wrażliwość estetyczna miała przełamywać ograniczenia tradycyjnych form estetycznych i czynić sztukę bardziej pluralistyczną poprzez łączenie ze sobą wielu odmiennych jej gatunków oraz przyswojenie jej elementów kiczu i popkultury. Postmodernizm wyrzekał się również moralizatorskich ambicji sztuki, odrzucał jej powagę i realizm oraz przeciwstawiał się rozróżnianiu między sztuką wysoką a sztuką popularną i masową. Chciał czynić ją bardziej populistyczną przez sięganie po takie środki wyrazu, jak happening, pastisz, parodia i czarny humor. W skrajnej formie przybierał postać kultu nowości w imię nowości, wyrażającym się w postulacie radykalnego wyjścia poza granice gatunków i stworzenia tzw. antysztuki, której istotą miała być negacja klasycznej koncepcji sztuki jako poszukiwania piękna i naśladowania zastanego świata oraz rozbicie tradycyjnych modeli narracji artystycznej.

W naukach społecznych mianem postmodernizmu zaczęto określać oceniane negatywnie radykalne przemiany dokonujące się w sferze ludzkiej obyczajowości i kultury. R. Pannwitz termin ten odniósł do ogarniętej kryzysem kultury europejskiej i pogrążonego w nihilizmie postmodernistycznego człowieka¹¹. Po II wojnie światowej użyty został przez D. C. Somervella w podsumowaniu pierwszego tomu pracy A. Toynbeego *A Study of History* (Oxford 1947) i samego Toynbeego, który określał nim czasy po 1875 jako czasy kryzysu kultury związane z upadkiem kartezjańskiego racjonalizmu i panowaniem moralnego relatywizmu. Następnie posłużył się nim socjolog

⁹ F. de Oniz, *Antología de la poesia española e hispoamericana*, Madrid 1934.

¹⁰ *Partisan Review* 26 (1959), s. 420–436.

¹¹ R. Pannwitz, *Die Krisis der europäischen Kultur*, Nürnberg 1917.

B. Rosenberg, opisując kondycję człowieka żyjącego w społeczeństwie masowym¹², oraz ekonomista P. F. Drucker, dla którego był on synonimem społeczeństwa postindustrialnego¹³. W negatywnym sensie terminem „postmodernizm” posługiwał się również C. W. Mills, dla którego czasy współczesne charakteryzują się nie tylko upadkiem tradycyjnych pojęć, wyobrażeń, oczekiwań i nadziei, ale również wiary w nieuchronność sukcesu takich ideologii, jak marksizm czy liberalizm, opartych na oświeceniowym przekonaniu o wewnętrznym związku między wolnością i rozumem. Jego zdaniem bowiem, wzrost racjonalizmu nie tylko nie wpłynął na wzrost poziomu indywidualnej wolności, lecz przyniósł ze sobą pojawienie się społeczeństwa szczęśliwych robotów, które pożądamy niewoli i same chętnie stają się niewolnikami.

W filozofii termin „postmodernizm” użyty został przez J.-F. Lyotarda w pracy *La condition postmoderne. Rapport sur le savoir* (Paris 1979)¹⁴ na oznaczenie nurtu filozoficznego krytycznego wobec modernizmu. Do jego reprezentantów zaliczani byli m.in. G. Deleuze, J. Derrida, M. Foucault, F. Guattari, J. Habermas, K. R. Popper, O. Marquard i R. Rorty. Odrzucali oni kojarzoną z modernizmem ideologię oświecenia z charakterystycznym dla niej racjonalizmem, w filozofii przejawiającym się w kulcie prawdy obiektywnej („logocentryzm”) oraz w próbach tworzenia całościowych systemów filozoficznych („wielkich narracji”) roszcujących sobie pretensje do obiektywnego odwzorowywania transcendentnej rzeczywistości. Ich zdaniem prowadzi to do powstawania redukcjonistycznych antropologii, kulturowego uniformizmu oraz opresywnych wizji społeczeństwa, sankcjonujących przemoc społeczną w imię prawd, które uznawane są za obiektywne i absolutnie prawdziwe, i które traktowane są jako niewzruszony i niekwestionowalny fundament dokonywanych przemian i reform społecznych. Odrzucenie racjonalizmu oraz związanego z nim epistemologicznego i metodologicznego monizmu miało skutkować pojawieniem się nieskończonej różnorodności percepcji, nieznanym wymiarów doświadczenia, eksplozji sensów i gęszczu równoprawnych interpretacji. W wymiarze indywidualnym miało to pozwolić na wyzwalające pojednanie człowieka z samym sobą i uwolnić pokłady jego bezinteresownej kreatywności, w wymiarze społecznym natomiast zabezpieczyć wspólnoty przed niebezpieczeństwem centralizmu oraz uwolnić wspólnotowy dyskurs kulturowy spod dyktatu filozofii pierwszych zasad, tworząc tym samym od-

¹² B. Rosenberg, *Mass Culture: the Popular Arts in America*, Glencoe 1957.

¹³ P. F. Drucker, *Landmarks of Tomorrow. A Report on the New „Post-Modern” World*, New York 1957.

¹⁴ Przekład na język polski: *Kondycja ponowoczesna*, Warszawa 1997.

powiednie warunki dla jego szerokiej pluralizacji. Wyzwolenie kultury spod presji modernistycznego racjonalizmu polegać miało na uznaniu, iż jest ona tylko niekończącą się i anarchistyczną kreacją sensów, rodzajem lingwistycznej zabawy, w której język pozbawiony jest jakichkolwiek przedmiotowych odniesień do samej rzeczywistości. Będąc strukturą autonomiczną i autoteleliczną, uwikłaną w różnorodne konwencje i konteksty, język staje się w tym ujęciu przedmiotem wielu równoprawnych interpretacji, z których żadna nie rości sobie pretensji do wyłączności, trafności czy prawdziwości. Podstawą tych interpretacji jest tzw. metoda dekonstrukcji, w której wszelkie teorie o porządku, konsekwencji i prawidłach ustępują uznaniu migotliwej płynności znaczeń, wielości zmiennych sensów i wewnętrznych sprzeczności.

W wymiarze społeczno-politycznym konsekwencją postmodernizmu było odrzucenie wszelkiej ideowości, którego wizytówką stały się hasła społeczeństwa otwartego, pluralizmu, tolerancji i wolności. Programowa bezprogramowość i bezideowość sprawiła, iż wszelkie idee i ideologie uznane zostały za pozbawione sensu i wartości, przypadkowe i subiektywne. Nie były one uznawane za nic więcej, jak tylko rodzaj intelektualnej zabawy, w której brak jakichkolwiek trwałych sensów, fundamentów i zasad. Konsekwencją odrzucenia ideowych podstaw stało się też to, że o zajmowanych stanowiskach zaczął decydować konformizm wyrażający się w bezkrytycznym dostosowywaniu się do aktualnie obowiązujących konwencji i mód oraz ślepym podążaniu za głosem dominujących większości bądź w sileniu się na kreatywność, spontaniczność i oryginalność. Każda próba rozróżniania między tym, co prawdziwe i fałszywe, dobre i złe, mądre i głupie, zdrowe i chore, naturalne i wynaturzone traktowana była jako wyraz nietolerancji, dyskryminacji, stygmatyzacji, a czasami kwalifikowana nawet jako przejaw fanatyzmu, faszyzmu, rasizmu czy ksenofobii.

Występując przeciwko wszelkim ideologiom postmodernizm niepostrzeżenie i niejako wbrew swoim własnym założeniom z czasem jednak sam przybrał charakter ideologii. Odrzucając wszelkie roszczenia do obiektywnej prawdy postmodernizm sam zaczął sobie rościć pretensje do obiektywności i uniwersalnej ważności. Postmodernistyczny relatywizm stał się wartością absolutną. Jego obrona usprawiedliwiała stosowanie represji, zakazów i ograniczeń wobec tych, którzy ośmielaliby się głosić odmienne poglądy. Tym samym dane nam było obserwowanie narodzin nowej ideologii (czegoś, z czym pierwotnie miał walczyć postmodernizm), która w sojuszu z Nową Lewicą, neomarksizmem i liberalizmem, przybiera coraz to bardziej totalitarny charakter, zgłaszając swoje roszczenia już nie tylko pod adresem sze-

roko pojętej humanistyki, ale również biologii, fizyki, a nawet logiki i matematyki. Postmodernizm staje się jedynie słuszną filozofią życia odrzucającą metafizykę i religię, opartą na nowej wizji człowieka i świata, kwestionującą wszelkie autorytety, włącznie z autorytetem ludzkiego rozumu i samej prawdy. Towarzyszy temu niszczenie takich instytucji, jak instytucja małżeństwa i rodziny, degradacja roli państwa i prawa, upadek znaczenia szkół i uniwersytetów, odrzucenie dotychczasowego tradycyjnego porządku społecznego oraz związanych z nim norm moralnych i wartości. Obowiązującym stylem życia staje się kompletny relatywizm poznawczy i moralny oraz nieliczący się z dobrem wspólnym indywidualizm, materializm praktyczny i nieograniczony konsumpcjonizm. Elementem tego nowego porządku społecznego jest też nowy model człowieka: człowieka mobilnego, bez stałego miejsca zamieszkania, bez korzeni, kosmopolity, Europejczyka i obywatela świata. Musi to być człowiek uwolniony od wszelkich stałych przekonań i wartości, pozbawiony własnych ideałów, własnego charakteru i własnej tożsamości. Koniecznie powinien to być człowiek poprawny politycznie.

Znacząca rola postmodernizmu we współczesnym świecie jest pewną rzeczywistością z którą przychodzi nam się zmierzać. Stykając się z promowaną przez postmodernizm wizją rzeczywistości i związanego z nią porządku społecznego warto zawsze zadawać sobie pytanie o to, czy kwestionując totalitarne zapędy dominujących niegdyś ideologii i czegoś, co określane było jako totalitaryzm rozumu i racjonalności, postmodernizm sam nie przekształca się w ideologię i nie próbuje nam zafundować nowego totalitaryzmu, którym tym razem ma być totalitaryzm irracjonalizmu i bezideowości. ♦

Postmodernism as an ideology

Postmodernism is a concept characterized by distrust of theories and ideologies and by the drawing of attention to conventions. Think of postmodernism rejects the authority of reason and views all claims to objective truth to be dangerous. Postmodern philosophers regard claims to objective and universal truth as intolerant and uninformed. For influential postmodern thinkers, truth is political and created by "belief communities", not discovered rationally and objectively. However an ideology is a set of ideas that constitutes one's goals, expectations, and actions. An ideology can be thought of as a comprehensive vision, as a way of looking at things (worldview), as in common sense, or a set of ideas proposed by the dominant class of a society to

all members of this society. The central theme of postmodernism is that there is no such thing as certainty. As a result, postmodernism rejects big meta-narratives which claim that there are absolute truths, i.e. ideologies and belief systems as the Right and the Left. Postmodernism declares an end to all ideology but in essence postmodernism is contemporary ideology consisting of relativism and deny any validity to several concept like objectivity, Truth, Goods and Beautiful.

